

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.05.2024 ✓Accepted/Kabul: 17.08.2024

DOI:10.30794/pausbed.1477180

Research Article/Araştırma Makalesi

Bayır, M. ve İpek, B. (2024). "Hollanda Hastalığı, Türkiye Ekonomisindeki Etkilerine İlişkin Ekonometrik Bir Analiz", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 64, ss. 307-324.

HOLLANDA HASTALIĞI, TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ ETKİLERİNE İLİŞKİN EKONOMETRİK BİR ANALİZ*

Musa BAYIR**, Büşracan İPEK***

Öz

Hollanda Hastalığı terimi, genellikle, doğal kaynak zengini ülkelerde ortaya çıkan ekonomik sorunları ifade etmek için kullanılsa da Hollanda Hastalığı'nın sonuçlarını ortaya çıkarabilecek başka faktörler de bulunmaktadır. Özellikle, yabancı sermaye girişleri, karlı sektörler odaklanarak ekonominin belirli sektörlerinde rekabet avantajının artmasını, ancak aynı zamanda yerel para biriminin değerlenmesi ve dış ticaret dengesinin değişmesi gibi sorunları beraberinde getirebilmektedir. Daha açık bir ifadeyle, yabancı sermaye girişleri de Hollanda Hastalığı'na yol açabilmektedir. Türkiye Ekonomisi, 2001 ekonomik krizinden sonra, yerel politikalar ve küresel ekonomik konjonktürün bir sonucu olarak yüksek yabancı sermaye girişlerinin olduğu bir dönem yaşamıştır. Çalışmada, Türkiye Ekonomisi'nde yabancı sermaye girişlerinden kaynaklanabilecek bir Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olup olmadığı ekonometrik olarak araştırılmıştır. VAR yönteminin kullanıldığı analizler 2003:1-2020:4 dönemini kapsamaktadır. Burada, dış ticaret kanallarını dikkate alan bir ekonometrik model oluşturulmuştur. Dış ticaret modeline ilişkin sonuçlar, yabancı sermaye girişlerinin neden olduğu döviz kurundaki bir değerlenmeyle ihracatın düştüğünü ve ithalatın arttığını, bunun sonucunda ticarete konu sektörlerde bir küçülme ortaya çıktığını göstermektedir. Sonuç olarak, ilgili dönemde Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerliliğine ilişkin ampirik bulgular elde edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Hollanda hastalığı, Ticarete konu sektör, VAR.*

AN ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE DUTCH DISEASE EFFECTS ON TURKISH ECONOMY

Abstract

The term "Dutch disease" is commonly used to refer to economic problems that arise in resource-rich countries, but there are other factors that can lead to the outcomes of Dutch disease. In particular, foreign capital inflows, by focusing on profitable sectors, can increase the competitive advantage in certain sectors of the economy, but can also bring about problems such as the appreciation of the local currency and changes in the balance of foreign trade. In clearer terms, foreign capital inflows can also lead to Dutch Disease. The Turkish economy experienced a period of high foreign capital inflows as a result of local policies and the global economic context after the 2001 economic crisis. This study investigates econometrically whether there is a hypothesis of Dutch Disease arising from foreign capital inflows in the Turkish economy. The analyses using the VAR method cover the period from 2003:1 to 2020:4. In this context, an econometric model that takes foreign trade channels into account has been created. The results of the foreign trade model show that foreign capital inflows resulted in a depreciation of the exchange rate, leading to a decrease in exports and an increase in imports, thus causing a contraction in tradable sectors. In conclusion, empirical findings regarding the validity of the Dutch Disease hypothesis for the relevant period have been obtained.

Keywords: *Dutch disease, Tradable sector, VAR.*

*Söz konusu çalışma, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda, Doç. Dr. Musa Bayır danışmanlığında, Büşracan İPEK tarafından hazırlanan "HOLLANDA HASTALIĞI, TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ ETKİLERİNE İLİŞKİN EKONOMETRİK BİR ANALİZ" isimli yüksek lisans tez çalışmasından türetilmiştir.

**Doç. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, BALIKESİR.

e-posta: mbayir@bandirma.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6877-4032>)

***Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, BALIKESİR.

e-posta: busracanipekk@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5361-9059>)

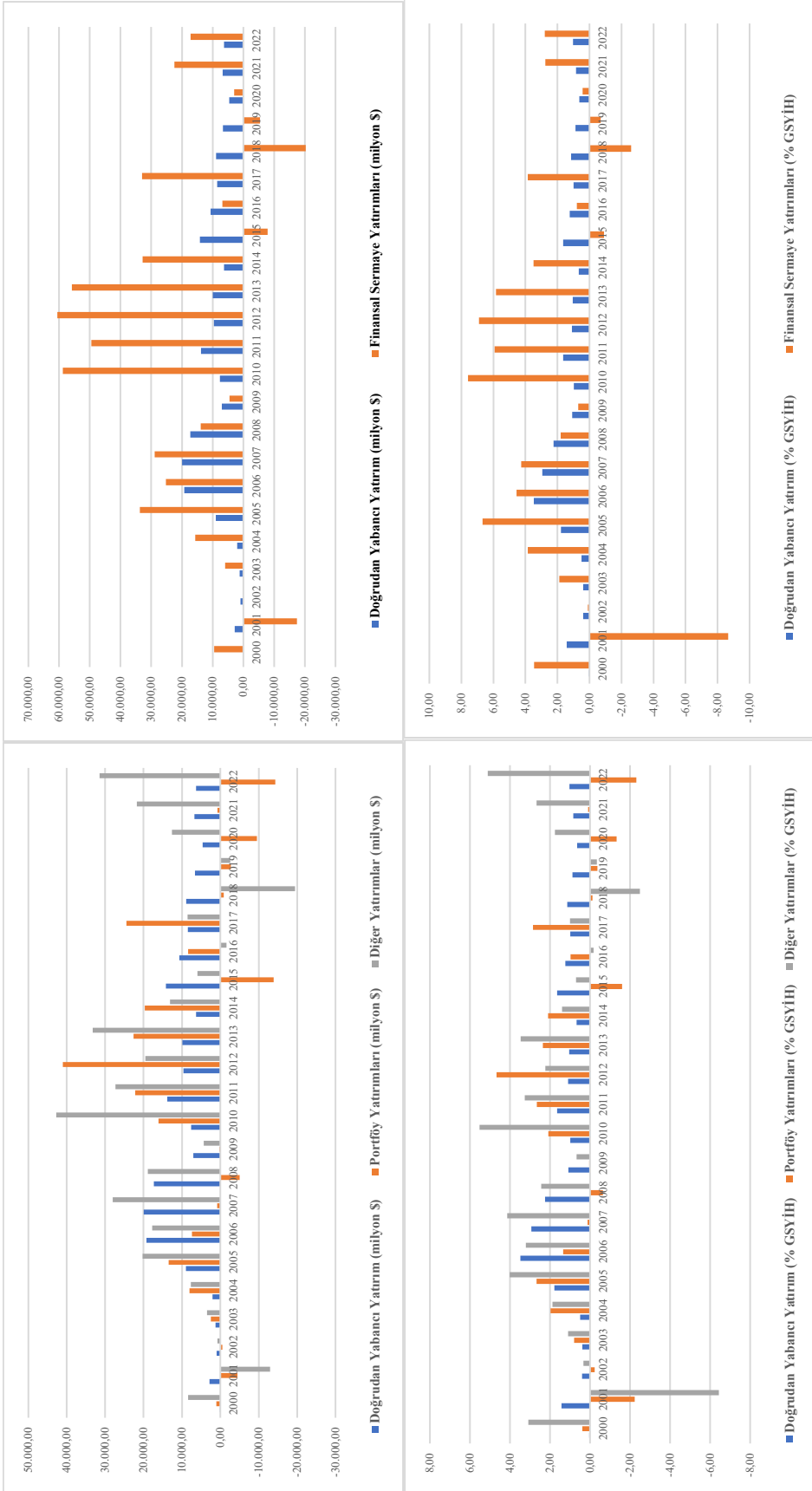
1. GİRİŞ

Hollanda Hastalığı kavramı 1980'li yıllarda Economist Dergisi'nde yayımlanan Hollanda Hastalığı başlıklı makale ile iktisat literatürüne girmiştir. Bu kavram, bol miktarda doğal kaynağa sahip olan ülkelerde karşılaşılan bir takım ekonomik sorunları nitelendirmek için kullanılmaktadır (Sarvar, 2021). Hollanda, 1959 yılında Kuzey Denizi'nde bir doğalgaz rezervini keşfetmiştir. Bu keşif Hollanda Ekonomisi'nde ani zenginleşme kaynağı olarak görülmüş ve ülkedeki üretim faktörleri hızlıca bu alana yönelmiştir. İhracattaki artış zaman içerisinde Hollanda Florini'nde ciddi bir değerlenmeye yol açmıştır. Böylece ihracat ekonomideki diğer sektörler için daha zor hale gelmiş ve ithalat artmıştır. Nihai olarak, ülkenin sanayi sektöründe bir zayıflama ve dış ticaret açığında bir artış ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, bir doğal kaynak keşfi zaman içerisinde Hollanda Ekonomisi'nde bir dönüşüm yaşanmasına neden olmuş ve ciddi yapısal ekonomik sorunlarla karşılaşmıştır. İfade edilen süreç Hollanda Hastalığı kavramının ortaya çıkışına yol açmıştır (Kallevig Gümü, 2013: 1).

Hollanda Hastalığı kavramı, esasında, ekonomide başta olumlu gibi görünen bir durumun zaman içerisinde olumsuz sonuçlar doğuracağını açıklamaktadır. Bu nedenle, son yıllarda, iktisat literatüründe Hollanda Hastalığı'nın nedenlerinden çok sonuçlarına odaklanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede, Hollanda Hastalığı kavramının ortaya çıkışının temelinde doğal kaynak keşfine vurgu yapılsa da, sonuçları bağlamında bir değerlendirme yapıldığında ekonomide doğal kaynak keşfiyle benzer niteliğe sahip birçok ekonomik olgu söz konusudur. Bu ekonomik olgulardan bazıları, ülkenin stratejik sektörler veya stratejik malların üretimine önem vermesi; yabancı sermaye akımları, işçi dövizleri ve dış yardımlar gibi birincil ve ikincil gelir dengesi kaynaklı sermaye girişleri şeklindedir. Bu faktörlerin ortak özelliği, doğal kaynak keşfinde olduğu gibi, ekonomideki bazı sektörlerin döviz kurundaki bir değerlendirme kanalıyla dış ticarete dezavantajlı duruma düşmesi ve bu nedenle uzun dönemde zayıflamasıdır.

Neo Klasik teori, uluslararası yabancı sermaye hareketlerinin az gelişmiş ülkelerde tasarruf kıtlığını ortadan kaldırarak bu ülkelerin az gelişmişlik kısır döngüsünden çıkmasına katkı sağlayacağını savunmaktadır. Ancak, güncel durum değerlendirildiğinde birçok az gelişmiş ülkede Neo Klasik teorinin öngörülerinin gerçekleşmediği görülmektedir. Yabancı sermaye girişleri birçok ülkede değerli bir kur politikası izlenmesine yol açmakta, böylece birçok sektör dış ticarete dezavantajlı duruma düşmektedir. Böylece, uzun vadede ticarete konu olan sektörlerde bir gerileme, ticarete konu olmayan sektörlerde bir büyüme ortaya çıkmaktadır. Nihayetinde ekonominin genelinde bir sanayisizleşme oluşmakta, daha genel bir ifadeyle Hollanda Hastalığı ile karşı karşıya kalınmaktadır (Akbulut, 2009: 56–58).

Türkiye Ekonomisi'nde sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi 1989 yılında gerçekleşmiş ve bu tarihten itibaren yabancı sermaye girişleri olmaya başlamıştır. Şekil 1 2000-2022 döneminde Türkiye ekonomisine yönelik yabancı sermaye girişlerinin tarihsel seyrini göstermektedir. 2001 krizinin ardından IMF ile stand-by anlaşması yapılmış ve güçlü ekonomiye geçiş programı ile ciddi bir ekonomik yapılanmaya gidilmiştir (Tokat, 2009: 25–26). 2008 finansal krize kadar geçen dönemde gerek yüksek faiz-düşük kur politikası gerekse ekonomik istikrarın bir sonucu olarak ciddi miktarda finansal sermaye girişi yaşanmıştır. Aynı dönemde, özellikle özelleştirme politikalarının da etkisiyle önemli bir doğrudan yabancı sermaye girişinin de olduğunu söylemek gerekir. Ancak 2008 finansal krizinin de etkisiyle Türkiye ekonomisine yönelik yabancı sermaye girişleri azalma göstermiştir. 2008 finansal krizinden sonra gelişmiş ülke merkez bankalarının uyguladığı aşırı genişletici para politikası ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere kıyasla daha çabuk toparlanması Türkiye ekonomisine ve gelişmekte olan ülkelere yönelik yabancı sermaye akımlarını oldukça güçlendirmiştir (Aydemir ve Genç, 2015: 21). 2015 yılından itibaren gelişmiş ülkelerin parasal sıkılaşmaya dair sinyalleri ve uygulamaları tüm dünyada olduğu gibi Türkiye ekonomisine yönelik yabancı sermaye girişlerinde de bir azalma oluşturmuştur. Bununla birlikte, Türkiye ekonomisinde bir politika dönüşümüne gidilip düşük faiz-yüksek kur politikasına geçilmesi bu azalmanın daha da fazla gerçekleşmesine neden olmuştur. Her ne kadar pandemi gelişmiş ülkelerde uygulanan genişletici para politikasından kaynaklı olarak yabancı sermaye girişlerini artırsa da bu daha önceki dönemlere kıyasla hala düşüktür. Sonuç olarak, hem dış kaynaklı hem de yerel ekonomisinden kaynaklı olarak zaman zaman düşme yaşansa da, Türkiye ekonomisi 2003-2022 yılları arasında ciddi bir yabancı sermaye girişinin olduğu ülke olarak dikkat çekmektedir.

Şekil 1: Türkiye Ekonomisinde Yabancı Sermaye Girişlerinin Tarihsel Gelişimi

Kaynak: TÜİK, 2022.

Çalışma, 2000’li yıllardan sonra yabancı sermaye girişlerinin oldukça fazla olduğu Türkiye Ekonomisi’nde, bundan kaynaklanabilecek olası bir Hollanda Hastalığının varlığını ampirik olarak araştırmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda oluşturan dış ticaret modeli VAR metodolojisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Bundan sonraki bölümde, Hollanda Hastalığına ilişkin teorik ve ampirik literatürden bahsedilmektedir. Üçüncü bölümde, ekonometrik model oluşturularak yöntem, model ve veri seti tanımlanmaktadır. Türkiye’ye yönelik yabancı sermaye girişleri ile Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerliliği arasında bir ilişki olup olmadığı test edilmektedir.

2. TEORİK VE AMPİRİK LİTERATÜR

Hollanda Hastalığının ekonomik ilişkilerine dair teorik çıkarımlar (Corden ve Neary, 1982) ile başlamıştır. Söz konusu çalışmada Hollanda Hastalığı’na dair teorik çerçeve ülke ekonomisinin sanayisizleşme (de-industrialisation) süreci üzerinden incelenmekte ve buna neden olan ekonomik gelişmeler detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

Hollanda Hastalığı kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde ekonomide ticarete konu olan, ticarete konu olmayan ve doğal kaynaklara dayalı şekilde üç farklı sektörden bahsedilebilir. Ticarete konu olan sektörde üretilen mal ve hizmetlerin ihracat ve ithalatı yapılabilmektedir ve bu sektör çoğunlukla tarım ve sanayi sektörlerinin alt sektörlerini içermektedir. Ticarete konu olmayan sektörde üretilen mal ve hizmetler ise dış ticarete konu olmamaktadır ve çoğunlukla hizmetler sektörünün eğitim ve sağlık hizmetleri, perakende ticaret, inşaat gibi alt sektörlerini içermektedir. Doğal kaynaklara dayalı sektör ise Hollanda Hastalığına neden olan doğal kaynak keşfinin yapıldığı doğalgaz, petrol, madencilik vb. alanlarla ilgili sektörleri ifade etmektedir. Bu sektörlerden ticarete konu olan sektör ve doğal kaynak sektöründe mal ve hizmetlerin fiyatları uluslararası piyasalarda belirlenirken, ticarete konu olmayan sektörde büyük oranda ulusal piyasada belirlenmektedir. Sektörlerin bu özelliği, döviz kurunda meydana gelen bir değişikliğin ortaya çıkardığı dış ticaret etkisinden farklı boyutlarda etkilenmelerine yol açmaktadır. Başka bir ifadeyle, ticarete konu olan sektörün döviz kurunda yaşanan değerlenmeden olumsuz etkilenmesi bu sektörün uzun vadede zayıflamasına yol açmaktadır (Ojaghlou, 2019: 5–7).

Sonraki dönemlerde, Hollanda Hastalığını farklı ülke örneklerinden hareketle ele alan ve çeşitli makroekonomik etkiler üzerinde duran bir literatür de söz konusudur. Burada, temel olarak kaynağına bakılmaksızın döviz kuru girişine bağlı olarak ortaya çıkan sanayisizleşme süreci farklı kanallar üzerinden açıklanmaya çalışılmaktadır (Ahmadlı, 2019: 7–9).

Bu kanallardan ilki kaynak hareketi etkisi olarak isimlendirilmektedir. Yeni bir doğal kaynak keşfinin yapıldığı sektör yüksek karın bulunduğu bir alanı göstermektedir. Bu nedenle diğer sektörlerdeki üretim faktörleri zaman için bu alanlara kayacaktır. Bu kaynak hareketi etkisi olarak isimlendirilir. Bunun sonucu, söz konusu alanda üretimin ülke ekonomisine kıyasla daha fazla artması şeklinde olacaktır. Ancak bunun diğer bir sonucu, ülke ekonomisinde söz konusu alan dışındaki sektörlerin (sanayi sektörü) zayıflamasıdır. İkinci olarak, doğal kaynağa dayalı sektörden kaynaklı olarak döviz kazançlarının artması ve yerel para biriminde yaşanan değerlenme, ticarete konu olmayan sektöre yönelik talebi artıracaktır. Ancak ticarete konu olmayan sektörde de kaynak hareketi etkisi neticesinde üretim azalmasının olması, ticarete konu olmayan mal ve hizmetlerin fiyatlarında artış ortaya çıkarmaktadır (Alkan, 2019: 8–9). Hollanda Hastalığı’nın makroekonomik etkilerinin ortaya çıktığı kanallardan ikincisi harcama etkisi olarak isimlendirilmektedir. Bu kanal ülkenin doğal kaynaklara dayalı sektörden elde ettiği döviz gelirlerini ülke içerisinde harcaacağı sektörleri ve bunun etkisini ifade etmek için kullanılmaktadır. Buna göre, yerel para birimindeki değerlenmeyle ticarete konu olan sektörlerde üretilen mal ve hizmetlerin yurtiçi fiyatlarının ithal fiyatlarına kıyasla daha pahalı hale gelmesi, ticarete konu olan sektörlerdeki mallarda tüketici tercihlerinin ithal mallar lehine değişmesine sebep olacaktır. Bu nedenle, toplam talep büyük oranda ticarete konu olmayan sektörlerle yönelecektir. Nihai olarak değerlendirildiğinde ülke ekonomisinde ticarete konu olan sektörde bir daralma yaşanırken, ticarete konu olmayan sektörler büyüyecektir (Bayraç ve Çemrek, 2019b: 1250). Üçüncü etki kanalı olan kutup etkisi Hollanda Hastalığı’ndan kaynaklan pozitif gelişmeleri ortaya koymaktadır. Buna göre, karlılık düzeyi artan doğal kaynağa dayalı sektörlerle yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımları artmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, üretimde artış sağladığı gibi yabancı firmaların ortaya çıkardığı pozitif dışsallıklar da söz konusudur. Buna göre, ülkeye doğrudan fiziki yatırım gerçekleştiren yabancı firmalar, çoğunlukla, yerel ülkede ilgili sektöre yüksek teknoloji ve verimli yönetim biçimlerini transfer ederler (Yılmaz, 2008: 37–40).

Daha önce ifade edildiği şekilde, Hollanda Hastalığı kavramı ortaya çıktığı ülke itibarıyla doğal kaynak rezervinin keşfiyle ortaya çıkmış olsa da, Hollanda Hastalığı'nın ortaya çıkardığı sonuçları doğuran daha başka birçok faktörden de bahsedilebilir. Literatüre bakıldığında, Kolombiya'da kahve üretimi ve bundan elde edilen gelirlerin tarım sektöründe üretilen diğer ürünler üzerindeki etkisi çarpıcı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, Mısır, Ürdün ve Türkiye gibi ülkelerde işçilerin döviz transferleri sebebiyle Hollanda Hastalığı'nın varlığını gösteren birtakım belirtilerle karşılaştığı ve bundan dolayı ekonomide çeşitli yapısal değişimlerin ortaya çıktığı görülmüştür (Gurbanov, 2011: 143). Bunların dışında, Yunanistan başta olmak üzere çeşitli ülkelerde turizm gelirlerinin bu ülkelerde neden olduğu yapısal değişimlere değinilebilmektedir. Son olarak, özellikle dış yardımların söz konusu olduğu Afrika, Latin Amerika ve Asya'daki bazı ülkelerde de Hollanda Hastalığı sebebiyle karşılaşılan bazı ekonomik sorunlar olduğu söylenebilmektedir. Hollanda Hastalığı ve dolayısıyla bunun ekonomide yol açacağı yapısal dönüşümlerin nedenleri konusunda 2000'li yıllardan itibaren ön plana çıkarılan önemli bir faktör ise uluslararası sermaye hareketleridir. Birçok ülke, ekonomik küreselleşmenin bir sonucu olarak yabancı sermaye girişlerini teşvik eden bir ekonomi politikası anlayışı benimsemiştir. Bu anlayışın bir sonucu olarak yüksek miktarda yabancı sermaye girişi ülkeler açısından kısa ve orta vadeli döviz kaynağı niteliği taşımaktadır. Bunun sonuçları ise, doğal kaynak keşfinin yol açtığı Hollanda Hastalığı ile aynı olmaktadır (Konak, 2019: 12). Sonuç olarak, ekonomik değeri yüksek bir doğal kaynak rezervinin keşfi, işçi dövizlerinin yerel ülkeye transferi, ekonomide belirli sektörler öncelik sağlanması, ülke ekonomisinin belirli sektörler bağımlı olması ve yabancı sermaye girişleri, Hollanda Hastalığı'nın başlangıcının sebepleri arasında yer alabilir. Hollanda Hastalığı'nın nedeni sayılabilecek herhangi bir ekonomik durumun ortaya çıkmasıyla birlikte ülkeye yoğun bir döviz girişi olmakta ve söz konusu ülkenin para birimi değer kazanmaktadır. Böylece, dış ticaret dengesi değişmekte ve ülke ihracatta dezavantajlı duruma düşerken birçok malda da ithalatçı duruma gelmektedir. Bunun bir sonucu olarak, söz konusu ülkede çoğu sektörde ithal mallar cazip hale gelirken, bu sektörlerde yerel üretimde düşme yaşanmakta, ticarete konu olmayan sektörlerde ise büyüme ortaya çıkmaktadır (Yürük, 2008: 30–31).

Ampirik çalışmalara bakıldığında Hollanda Hastalığı'nın çıkışı noktasında dört temel faktöre odaklanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, bu kısımda bu ayrım dikkate alınarak bir değerlendirme yapılmaktadır. Literatürden hareketle belirlenen bu dört ana faktör; doğal kaynak keşfi, yabancı sermaye girişleri, işçi dövizleri ve dış yardımlar, son olarak ise turizm sektöründeki gelişmelerdir.

(Buiter ve Purvis, 1983) ABD ekonomisinde Hollanda Hastalığı'nın varlığına ilişkin sonuçlar elde etmiştir. (Looney, 1991) Kuveyt ekonomisinde, (Rudd, 1996) Endonezya, Hollanda ve Nijerya ekonomilerinde aynı sonuca ulaşmıştır. (Benjamin vd., 1989) Kamerun ekonomisinde ve (Apergis vd., 2014) MENA ülkelerinde petrol rezervi bulunmasının tarım sektörünü olumsuz etkilediğine, daha genel bir ifadeyle Hollanda Hastalığı'nın varlığına ilişkin sonuçlara ulaşmışlardır. (Fardmanesh, 1991), Cezayir, Ekvator, Endonezya, Nijerya ve Venezuela ekonomilerinde Hollanda Hastalığı'nın varlığına ilişkin sonuçlar elde etmiştir. Buna göre, tarım ve sanayi sektörünün, petrol gelirlerindeki artışlar nedeniyle olumsuz etkilendiği bulgusuna ulaşılmıştır. (Omolade ve Ngalawa, 2014), Nijerya, Cezayir, Sudan, Gabon, Kamerun ve Mısır'da petrol gelirinin Afrika'nın petrol ihraç eden ülkelerinde imalat sektörünün büyümesi üzerindeki etkisini inceleyerek imalat sektörünün negatif yönde etkilendiği ve Hollanda Hastalığı'nın var olduğu sonucuna ulaşmışlardır. (Ismail, 2010) gelişmiş ve gelişmekte olan 90 ülkede petrol fiyatlarının imalat sektörünü olumsuz etkilediğini ve sermaye piyasalarının yabancı yatırıma açık olan ülkelerin imalat sektörlerinde negatif etkinin daha yoğun olduğunu açıklamıştır. (Yardımcıoğlu ve Gülmez, 2013), 10 OPEC ülkesini dikkate almış ve Hollanda Hastalığı'nın geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. (Efeoğlu ve Pehlivan, 2016), Venezuela, Suudi Arabistan, Rusya ve Nijerya gibi petrol ihraç eden ülkelerde Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olduğuna ilişkin sonuçlar elde etmişlerdir. (Riyazi, 2017), İran ve Suudi Arabistan ekonomilerinde Hollanda Hastalığı'nın varlığına ilişkin sonuçlar elde etmiştir. (Mametov, 2018) Rusya ekonomisi için gerçekleştirdiği analizde Hollanda Hastalığı hipotezinin 2008 yılı öncesinde geçerliiyken, 2013 yılı sonrasında herhangi bir bulguya rastlanmadığını belirtmektedir. (Alssadek ve Benhin, 2021) petrol zengini gelişmekte olan ve gelişmiş 16 ülke için gerçekleştirdikleri analizde, petrol fiyatındaki bir artışın reel döviz kurunda artışa ve sektörel çıktı düzeyinin azalmasına neden olduğu sonucuna ulaşarak bu ülkelerde Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadırlar.

(Edwards ve Aoki, 1983), Birleşik Krallık ekonomisine ilişkin gerçekleştirdiği analizde Hollanda Hastalığı'nın varlığına ilişkin sağlıklı sonuçlara erişememiştir. (Aali, 2012), Hollanda Hastalığı'nın geçerli olmadığını 10 ülke için ampirik olarak ortaya koymuştur. Çalışma, Hollanda Hastalığı'nın olmamasını Porter'in elmas modelini kullanarak açıklamıştır.

Son dönemde, Sovyetlerden bağımsızlığına kazanmış Türk devletlerine ilişkin çokça çalışma bulunmaktadır. Azerbaycan ekonomisine ilişkin analizler yapan (Mammadov, 2018); (Bayraç ve Çemrek, 2019b) Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşırken, (Mukhtarov, 2017); (Şanlısoy ve Ekinci, 2019) herhangi bir kanıt bulamamıştır. (Destek vd., 2017), petrol rantı ve tarımsal katma değer oluşumu arasındaki ilişkiden hareketle Hollanda Hastalığı'nın geçerliliğini araştırmışlardır. Çalışmanın ekonometrik sonuçları Azerbaycan'ın tarım sektöründe Hollanda Hastalığı etkisinin görüldüğünü, Kazakistan ve Kırgızistan'ın ise petrol rantını etkin kullandığını, bu doğrultuda tarım sektöründe pozitif yönde bir etkinin bulunduğunu göstermiştir. Özbekistan ekonomisinde ise doğal kaynak rantı ve tarım sektörü arasında bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. (Bayraç ve Çemrek, 2019a) ise gerçekleştirdikleri analizde Hollanda Hastalığı'nın Azerbaycan ve Kazakistan'da geçerli olduğu, Türkmenistan'da ise geçerli olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. (Mercan ve Göçer, 2014); (Sezer, 2017), ülkelerin tamamı için gerçekleştirdikleri analizlerde Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna erişmektedir.

Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerliliğini işçi dövizleri ve dış yardımlar kapsamında değerlendiren ampirik çalışmalarda söz konusudur. Bu konudaki ampirik çalışmalar çoğunlukla az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri analiz etmektedir. Bu çalışmalardan, (Arı ve Özcan, 2012); (Akça ve Bal, 2017) işçi dövizleri ve döviz kuru değerlendirilmesi arasında ilişki olduğuna dair sonuçlar elde etmiştir. Buradan hareketle, Hollanda Hastalığı'nın ortaya çıkabileceği ifade edilmiştir. (Üçler ve Özşahin, 2017) de aynı etkiyi Nijerya ve Çin'de bulmuşlar ancak söz konusu döviz girişinin ticarete konu olan sektörlerle yönelmesi nedeniyle Hollanda Hastalığı'na yol açmadığını ifade etmişlerdir. (Lamens, 2015); (Kurt, 2019) ise dış yardımların varlığı durumunda Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olduğuna ilişkin bulgulara ulaşmıştır.

Turizm sektörünün ekonomi içerisindeki payının yüksek olduğu ülkelerde, bundan kaynaklanacak Hollanda Hastalığı olup olmadığını araştıran çalışmalarda bulunmaktadır. Turizm sektörünün ekonomi içerisindeki payının yüksek olduğu ülkeleri analiz eden (Copeland, 1991); (Balaguer ve Cantavella-Jordá, 2002); (Nowak ve Sahli, 2007) bu ülkelerde turizm sektöründen kaynaklanan bir Hollanda Hastalığı bulgusu olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Türkiye ekonomisinde turizm sektöründen kaynaklanan bir Hollanda Hastalığı olup olmadığını analiz eden çalışmalardan (Ojaghlu, 2019) Hollanda Hastalığı olduğu bulgusuna ulaşırken, (Şahan ve Bulut, 2020) ise gerçekleştirdiği analizler sonucunda Hollanda Hastalığı olmadığı bulgusuna erişmiştir.

Hollanda Hastalığı hipotezini geçerli kılacak bir diğer faktörün yabancı sermaye girişleri olduğu yukarıda ifade edilmiştir. Özellikle Türkiye ekonomisinde yabancı sermaye girişleri ve Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerliliği arasındaki ilişkiyi araştıran bazı çalışmalar bulunmaktadır. (Dücan ve Bakan, 2015) Türkiye ekonomisinde özel sektör dış borçlanmasında hızlı artışla birlikte ithalat ve cari açığın arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Buna göre, Hollanda Hastalığı hipotezini destekler bulgulara ulaşmıştır. (Yalçın, 2020) yüksek ekonomik büyüme, yüksek dış ticaret açığı, yüksek cari açık ve ardından yabancı sermaye girişinin döviz kurunu değerlendirdiği ve bunun sonucunda ithalatın artmasıyla dış ticaret açığının oluşmasına neden olduğunu ifade ederek Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olduğunu ifade etmektedir. (Çetinkaya, 2020) 2008-2018 dönemi için gerçekleştirdiği analizde Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Diğer taraftan, (Akçacı ve Karaata, 2014); (Konak, 2019) 2005 yılı sonrasında Türkiye ekonomisi açısından portföy yatırımlarının Hollanda Hastalığı'na neden olmadığı çıkarımı yapmaktadırlar.

3. EKONOMETRİK YÖNTEM, MODEL VE VERİ SETİ

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye ekonomisinde özellikle 2001 ekonomik krizinden sonra artış gösteren yabancı sermaye girişleri ile Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerliliği arasındaki ilişkinin ekonometrik analizinde kullanılacak yöntem, ekonometrik model ve veri seti tanıtılmaktadır.

Çalışmada ekonometrik yöntem olarak Sims (1980) tarafından geliştirilen Vektör Otoregresyon (VAR) modelleri kullanılmıştır. Bu yöntemde tüm değişkenlerin birbirlerini etkileyebileceği dikkate alınarak tüm değişkenler içsel olarak kabul edilmektedir. Bu yöntemde, tahminlerde modele dahil olan tüm değişkenlerin kendi cari değerleri ile gecikmeli değerlerinden etkilenebilmesine izin verilmektedir. Değişkenlerin gecikmeli değerleri de dikkate alındığı için değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri ve gecikmeli etkileri gözlemlemede oldukça kullanışlıdır. İki değişkenli bir model için, VAR tahmininin yapıldığı denklemler (3.10) ve (3.11) numaralı eşitlikte gösterilmiştir. Denklemlerde, sabit terim katsayılarını, i'nci denklemdeki j'nci değişkenin k gecikmesine dair parametre

katsayısını, ise beyaz gürültü sürecine sahip hata terimi katsayısını belirtmektedir. Burada, p optimum gecikme uzunluğunu göstermektedir.

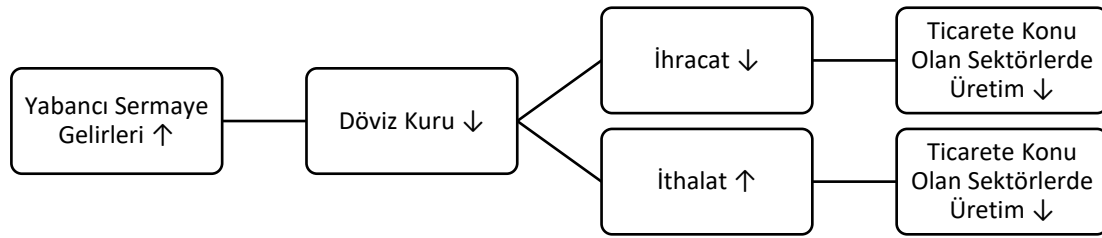
$$Y_t = \beta_{10} + \sum_{i=1}^p \beta_{11i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{12i} X_{t-i} + u_{1t} \quad (3.10)$$

$$x_t = \beta_{20} + \sum_{i=1}^p \beta_{21i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{22i} X_{t-i} + u_{2t} \quad (3.11)$$

VAR tahminleri değişkenlerin gecikmeli değerlerini de göz önünde bulundurduğu için, optimum gecikme uzunluğunun doğru belirlenmesi tahminlerin güvenilir ve etkin olmasını sağlamaktadır. Bu doğrultuda, Akaike Bilgi Kriteri (AIC) (Akaike Information Criterion), Schwartz Bilgi Kriteri (SC) (Schwartz Information Criterion), Hannan-Quinn Bilgi Kriteri (HQ) (Hannan-Quinn Information Criterion) gibi bilgi kriterleri kullanılmaktadır.

Vektör Otoregresyon (VAR) tahmininden elde edilen katsayıları yorumlamak zor olduğu için etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma analizi kullanılmaktadır. Etki-tepki fonksiyonları modeldeki tüm değişkenlere verilen şoklara karşı her bir değişkenin nasıl tepki verdiğini ölçer (Tarı vd., 2019: 469). Çalışmanın tahminlerinde belirsizliği değerlendirmek ve etki-tepki fonksiyonlarında güven aralıklarının belirlenmesi için Monte Carlo yönteminden faydalanılmaktadır. Varyans ayrıştırma analizleri öngörü hata varyanslarını belirleyerek her değişkenin kendi varyansının ne kadarının diğer değişkenlerden kaynaklandığını gösterir (Tarı vd., 2019: 453). Dolayısıyla bu durumda her değişkenin hata varyansını, diğer değişkenlere paylaştırarak, şokların değişkenler üzerinde oluşacak etkilerinin oranları ölçülebilmektedir.

Çalışmada, Türkiye ekonomisinde yabancı sermaye girişlerine bağlı Hollanda Hastalığının varlığının test edilmesi amacıyla şekil 2’de görülen model oluşturulmuştur. Modelde Hollanda Hastalığı dış ticaret kanalı üzerinden değerlendirilmektedir. Burada, yabancı sermaye girişlerindeki artışların ihracat ve ithalat üzerinden ekonomik sektörler üzerindeki etkisi ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Yabancı sermaye girişlerinin ortaya çıkaracağı ilk etkinin döviz kurları üzerinde ortaya çıkması beklenmektedir. Buna göre, yabancı sermaye girişlerinin artması yerli parayı daha değerli hale getirmektedir. Döviz kurunda yaşanan değerlenmenin ihracat ve ithalat üzerinde etkileri olmaktadır. Döviz kurunun düşmesiyle birlikte, ülke ekonomisinde yerli mallar yabancılar için daha pahalı hale gelirken, diğer ülkelerde üretilen mallar yerel ülke vatandaşları açısından daha ucuz hale gelecektir. Kısaca, döviz kurunun değer kazanması ihracatı engellerken ithalatı teşvik edecektir. Her iki durumda ülke içinde ticarete konu olan sektörlerde yapılan üretimi düşürürken, ticarete konu olmayan sektörün büyümesine yol açacaktır. Nihayetinde ülke içinde sanayi üretiminin düşmesi, ülke açısından bir sanayisizleşme anlamına gelecektir.

Şekil 2: Ekonometrik Model

2001 ekonomik krizinden sonra başlayan dönemde, faiz politikası başta olmak üzere yabancı sermaye girişlerini teşvik edici politikalara önem verilmiştir. 2021 yılının başlarından itibaren ise, Türkiye ekonomisi, düşük politika faizlerinin uygulandığı bir döneme girmiş ve yabancı sermaye girişlerinin düştüğü görülmüştür. Bu çerçevede, ekonometrik analizler 2003:01-2020:04 döneminde ve çeyrek dönemlik frekansta veri seti kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

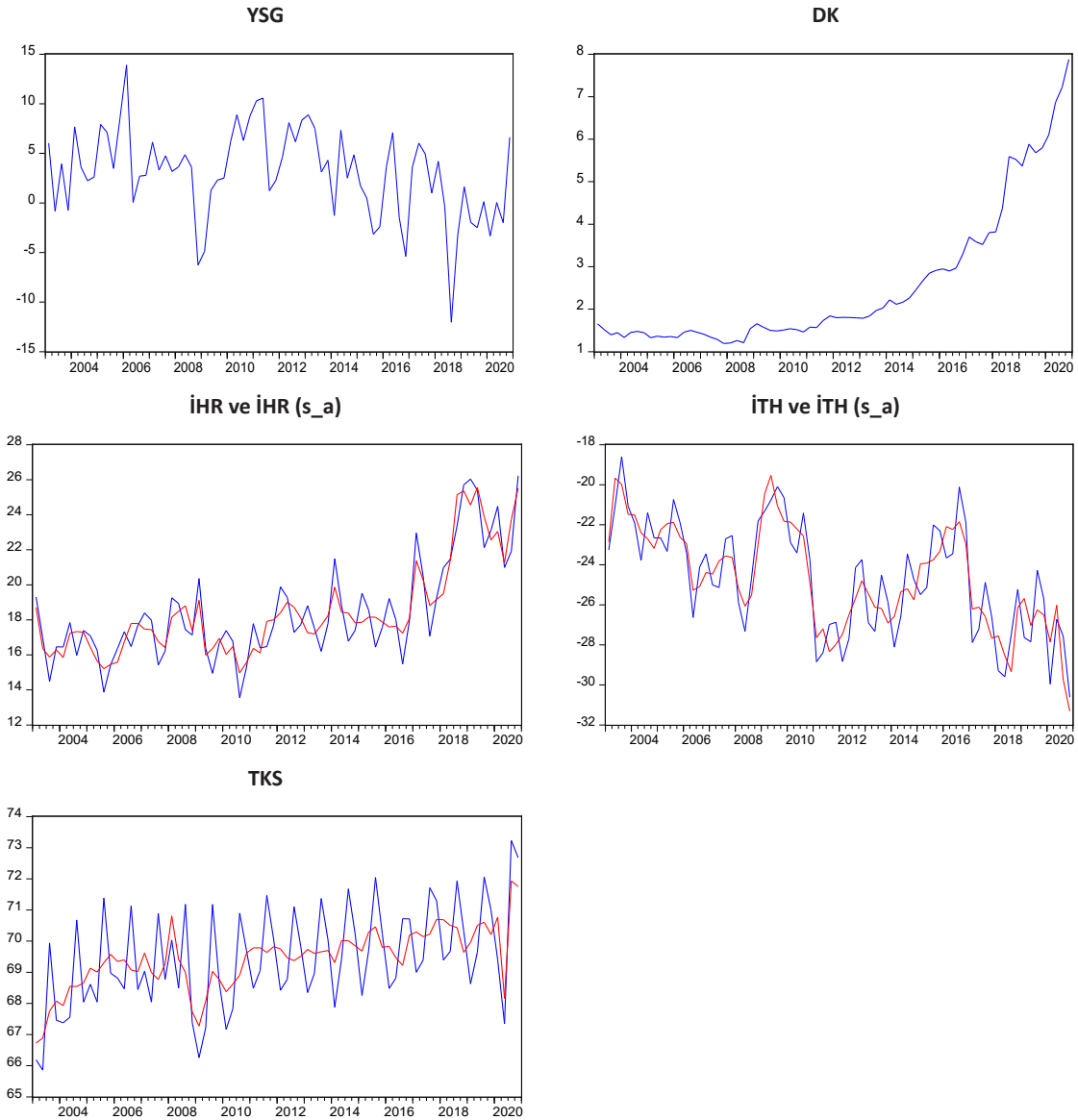
Tahminlerde kullanılan değişkenlere ait bilgiler tablo 1’de gösterilmektedir. Tahminlerde kullanılan ilk değişken yabancı sermaye girişi (YSG)’dir. Bu değişken, Türkiye ekonomisine yönelik portföy yatırımları ve diğer yatırımlar şeklindeki finansal sermaye girişlerinin gayri safi yurtiçi hasıla içindeki oranını göstermektedir. İkinci değişken döviz kuru (DK)’dur. Döviz kuru değişkeni dolar kurunu göstermektedir. Diğer iki değişken, ihracat (İHR) ve ithalat (İTH)’dir. Bu iki değişken Türkiye’nin ihracat ve ithalatının GSYİH içindeki oranını göstermektedir. Son değişken, ticarete konu olan sektör (TKS)’dür. Bu değişken tarım, ormancılık ve balıkçılık, imalat sanayi, bilgi ve iletişim, finans ve sigorta faaliyetlerinde gerçekleştirilen reel üretim toplamının gayri safi yurtiçi hasıla içindeki

oranını göstermektedir. Analizlerde kullanılan değişkenlerden YSG ve DK'ya ait veri setlerine Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası veri tabanından; İHR, İTH ve TKS'ye ait veri setlerine ise Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanından ulaşılmıştır.

Tablo 1: Değişken Tanımlamaları

Değişken	Sembol	Açıklama	Veri Kaynağı
Yabancı Sermaye Girişi	YSG	Finansal sermaye girişi (%GSYH)	TCMB
Döviz Kuru	DK	Nominal dolar kuru	TCMB
İthalat	İTH	İthalat (%GSYH)	TÜİK
İhracat	İHR	İhracat (%GSYH)	TÜİK
Ticarete Konu Olan Sektör	TKS	Ticarete Konu Olan Sektörlerdeki Üretim Düzeyi (%GSYİH)	TÜİK

Şekil 3 tahminlerde kullanılan değişkenlere ait serilerin grafiklerini göstermektedir. Grafiklerde kırmızı renkli eğri mevsimsellikten arındırılmış serileri gösterirken, mavi renkli eğri orijinal serileri göstermektedir. Buna göre, İHR, İTH, TKS serileri Tramo/Seats programı kullanılarak mevsimselliklerinden arındırılmıştır.

Şekil 3: Değişkenlere Ait Serilerin Grafikleri

4. TAHMİN SONUÇLARI

Ekonometrik modellerin VAR yöntemiyle tahmininden önce, ilk aşamada tahminlerde kullanılacak serilerin durağanlık durumu araştırılmaktadır. Bu doğrultuda, serilerin durağanlığını araştırmak amacıyla gerçekleştirilen ADF ve PP birim kök testi sonuçları Tablo 2’de gösterilmektedir.

Burada, ADF ve PP birim kök testleri sabit ve sabit+trendli modeller için ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre, YSG değişkeni hem sabit hem de sabit+trend içeren modelden elde edilen istatistiksel değerlere göre, düzey halde durağan görünmektedir. Diğer taraftan, DK, İHR, İTH ve TKS değişkenleri hem ADF hem de PP birim kök testinde sabit ve sabit+trend içeren modellerden elde edilen istatistiksel değerlere göre, düzey halde birim kök içerirken, birinci farkları alındığında durağanlaşmaktadır.

Tablo 2: Birim Kök Testi Sonuçları

ADF Testi					
Değişkenler	Düzye		Birinci Fark		Karar
	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend	
YSG	-5.7419 [0.000] ***	-5.9962 [0.000] ***			I(0)
DK	4.9492 [1.000]	4.1451 [1.000]	2.9925 [1.000]	-5.0741 [0.004]***	I(1)
İHR	-1.3410 [0.6067]	-3.0570 [0.0570]	-9.2034 [0.000]***	-9.1219 [0.000]***	I(1)
İTH	-1.0971 [0.7130]	-2.4652 [0.3441]	-3.8546 [0.0038]***	-3.8909 [0.0172]***	I(1)
TKS	-2.3715 [0.1530]	-3.9343 [0.0150]	-11.7609 [0.001]***		I(1)
PP Testi					
Değişkenler	Düzye		Birinci Fark		Karar
	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend	
YSG	-5.7419 [0.000] ***	-6.0080 [0.000] ***			I(0)
DK	8.3165 [1.000]	5.4127 [1.000]	-4.1985 [0.0012]***	-5.1879 [0.0003]***	I(1)
İHR	-1.3666 [0.5945]	-3.1950 [0.0929]	-9.2043 [0.000]***	-9.1222 [0.000]***	I(1)
İTH	-1.5943 [0.4807]	-2.9398 [0.1560]	-8.9613 [0.000]***	-8.8671 [0.000]***	I(1)
TKS	-2.0715 [0.2566]	-3.9343 [0.0150] ***	-14.3369 [0.001]***		I(1)

*** %1 güven aralığında anlamlılığı göstermektedir. Gecikme uzunlukları ADF testinde Schwarz Bilgi Kriteri, PP testinde ise Newey-West tahmincisi kullanılarak otomatik olarak belirlenmiştir. (.) gecikme uzunluklarını, [.] olasılık değerlerini sunmaktadır.

Sonuç olarak, YSG değişkeninin düzey halde durağan olduğuna, DK, İHR, İTH ve TKS değişkeninin birinci farkı alındığında durağan olduğuna karar verilmiştir. Birinci farkı alındığında durağan olan seriler analizlerde fark alınarak kullanılmaktadır.

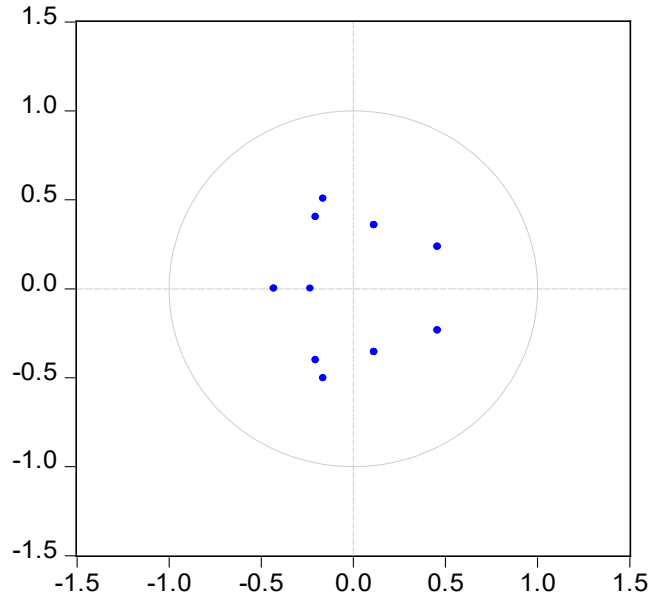
Ekonometrik model VAR yöntemi ile tahmin edilmeden önce, söz konusu tahminlere ilişkin optimum gecikme uzunluğu belirlenmelidir. Optimum gecikme uzunluğu belirlenirken LR istatistiği, son tahmin hatası (FPE), Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SCI), Hannan-Quinn Bilgi Kriteri (HQ) gibi çeşitli kriterler kullanılmaktadır. Tablo 3 söz konusu kriterlere göre kullanılacak optimum gecikme uzunluklarını göstermektedir. Çeyrek dönemlik veri kullanıldığı için en yüksek gecikme uzunluğu 4 olarak seçilmektedir. Optimum gecikme uzunluğu

olarak, LR istatistiği 4 gecikme uzunluğu gösterirken, SC bilgi kriteri 0 gecikme uzunluğu göstermektedir. FPE, AIC ve HQ bilgi kriterleri ise 1 gecikme uzunluğunu vermektedir. Ancak bilgi kriterlerinin önerdiği gecikme uzunluklarında istatistiksel sorunlarla karşılaşmıştır. Bu bağlamda, tahminler, önerilen optimum gecikme uzunluklarında en iyi ikinci alternatif olan 2 gecikme uzunluğunda gerçekleştirilmektedir.

Tablo 3: Optimum Gecikme Uzunluğu Belirlenmesi

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-409.2571	NA	0.217687	12.66439	13.15798*	12.85970
1	-363.5970	80.41624	0.118128*	12.04767*	13.36391	12.56851*
2	-348.7389	23.95032	0.162992	12.35042	14.48930	13.19678
3	-327.7969	30.63160	0.192002	12.47155	15.43308	13.64343
4	-292.1096	46.87292*	0.150831	12.15252	15.93670	13.64993

2 gecikme uzunluğunda gerçekleştirilen tahminlerde, öncelikle güvenilirliğe ilişkin testler yapılmıştır. Şekil 3 tahmin edilen modelin AR karakteristik polinomunun ters köklerini göstermektedir. Polinom köklerinin tümü birim çember içerisinde yer aldığı için tahmin edilen modelin durağan ve istikrarlı bir yapıda olduğu söylenebilmektedir.

Şekil 3: AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

İkinci olarak, tahminlerde değişen varyans sorunu olup olmadığını tespit etmek amacıyla White testi yapılmaktadır. Tablo 4 White testi sonuçlarını göstermektedir. Bu testin temel hipotezi "hata terimleri varyansı bütün örneklem için sabittir" şeklinde kurulmaktadır. Test sonucuna göre olasılık değerinin %5 güven aralığının üstünde olduğu ve temel hipotezin reddedilmediği görülmektedir. Buna göre, tahminlerde değişen varyans sorunu bulunmadığı söylenebilmektedir.

Tablo 4: White Testi Sonuçları

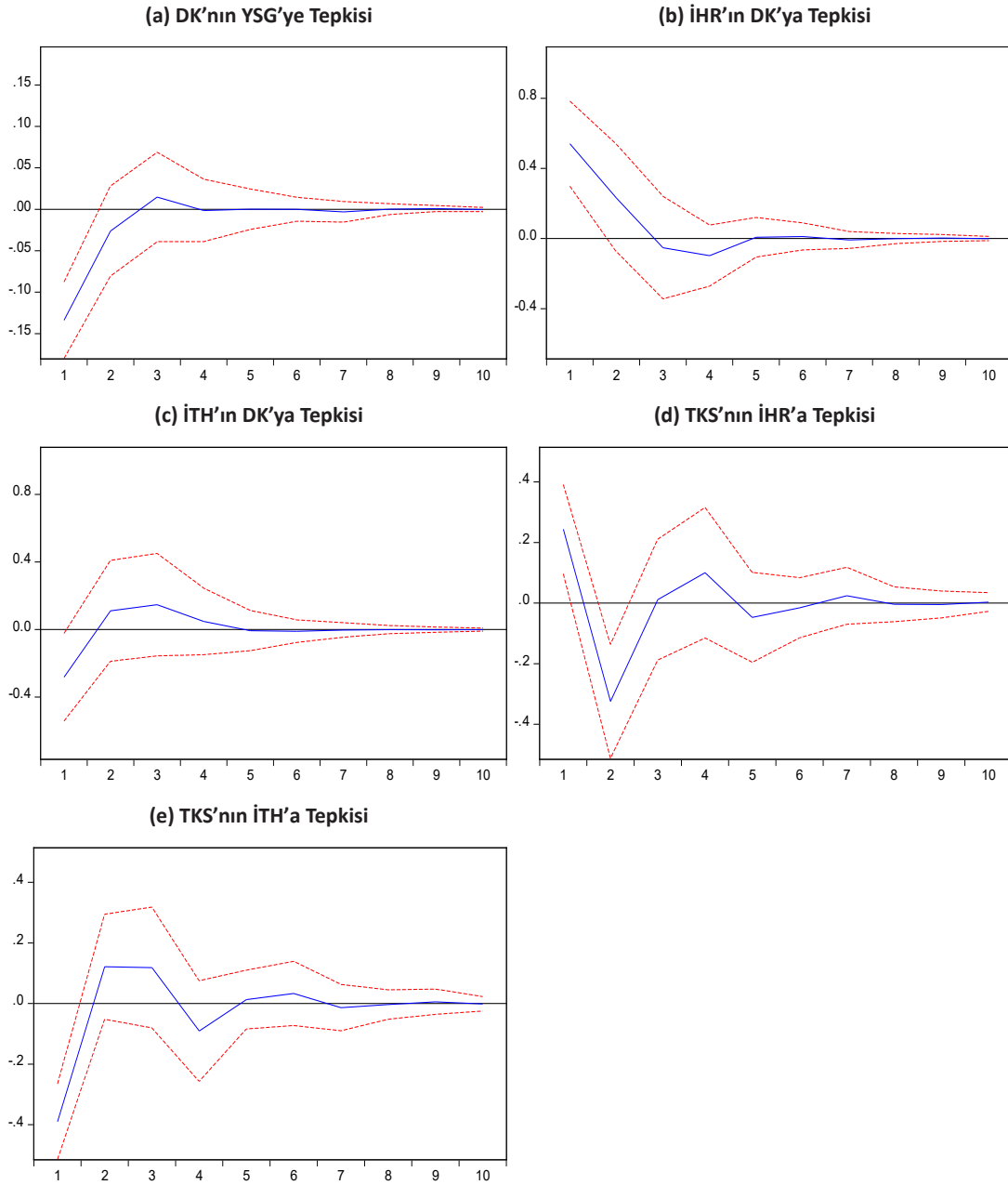
Ki Kare	df	Olasılık
390.46	330	0.1285

Tahminlerin güvenilirliği noktasında araştırılan üçüncü sorun otokorelasyondur. Bu doğrultuda otokorelasyon sorununun tespit edilmesi için LM testi uygulanmaktadır. LM testinde ise, temel hipotez “otokorelasyon yoktur” şeklinde kurulmaktadır. Tablo 5 LM testi sonuçlarını göstermektedir. Buna göre, 2 gecikme uzunluğunda temel hipotezi reddetmeyerek tahminlerde otokorelasyon olmadığı kararına varılmıştır.

Tablo 5: LM Testi Sonuçları

Gecikme	LM İstatistiği	Olasılık
1	48.44585	0.0035
2	30.83910	0.1972
3	21.78974	0.6507
4	25.55860	0.4349

Modelin gerçekleştirilen VAR tahminlerinin sonuçlarına dair istatistiksel bir sorun çıkmaması nedeniyle analizlerin yorumlanmasına geçilmektedir. VAR denklemini katsayı tahminleri üzerinden yorumlamak karmaşık olduğu için, etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizi şeklinde yöntemler geliştirilmiştir. Bu bağlamda ilk önce etki-tepki analizi yapılmıştır. Şekil 4 etki tepki fonksiyonu grafiklerini göstermektedir. (a) grafiği DK değişkeninin YSG değişkeninde ortaya çıkan bir şoka verdiği tepkiyi göstermektedir. Buna göre, DK değişkeni YSG değişkeninde ortaya çıkan bir şoka bir dönem boyunca negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı şekilde tepki vermektedir. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan tepki ise istatistiksel olarak anlamsızdır. (b) grafiği İHR değişkeninin DK değişkeninde ortaya çıkan bir şoka verdiği tepkiyi göstermektedir. Buna göre, İHR değişkeninin DK değişkeninde ortaya çıkan bir şoka bir dönem boyunca pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde tepki verirken, diğer dönemler boyunca ortaya çıkan tepkinin ise istatistiksel olarak anlamsız olduğu gözlemlenmektedir. (c) grafiği İTH değişkeninin DK değişkeninde ortaya çıkan bir şoka verdiği tepkiyi göstermektedir. İTH değişkeni DK değişkeninde ortaya çıkan bir şoka bir dönem boyunca negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde tepki vermektedir. Sonraki dönemlerde dengeye yönelen şokun etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır. (d) grafiği TKS değişkeninin İHR değişkeninde ortaya çıkan bir şoka verdiği tepkiyi göstermektedir. TKS değişkeninin İHR değişkeninde ortaya çıkan bir şoka tepkisi birinci dönemde pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlıdır. İkinci dönemde negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki ortaya çıksa da, şokun etkisinin dengeye yöneldiği ve istatistiksel olarak anlamsız hale geldiği gözlemlenmektedir. (e) grafiği TKS değişkeninin İTH değişkeninde ortaya çıkan bir şoka verdiği tepkiyi göstermektedir. Buna göre, TKS değişkeni İTH değişkeninde ortaya çıkan bir şoka ilk dönemde negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir tepki vermektedir. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve dengeye yönelen tepki ise istatistiksel olarak anlamsızdır.

Şekil 4: Etki Tepki Fonksiyonları

VAR tahminlerinin yorumlanmasında kullanılan diğer yöntem ise varyans ayrıştırma analizidir. Tablo 6 varyans ayrıştırma analizi sonuçlarını göstermektedir. YSG değişkeninin varyans ayrıştırma analizi sonuçlarından yola çıkılırsa, YSG değişkeninde olan değişikliklerin büyük çoğunluğu kendisinin gecikmeli değerleri ile açıklanmaktadır. Birinci dönemde, YSG değişkeninin varyansının %100'ü değişkenin kendisi tarafından açıklanmaktadır. Bu oran, dönem arttıkça gerilemektedir. DK değişkeninin varyans ayrıştırma analizine bakıldığında, bu değişkende yaşanan değişikliklerin birinci dönemde %60,90 oranında kendisi tarafından açıklanırken, %39,09 oranında YSG tarafından açıklanmaktadır. Dönemin artmasıyla birlikte, DK değişkeninin kendi gecikmeli değerleriyle açıklanma oranları düşmekte ve DK değişkenindeki değişikliklerin %35,82'si YSG, %3,77 İHR, %2,48 İTH ve %3,07'si TKS tarafından açıklanmaktadır. İHR değişkeninin varyans ayrıştırma oranlarına baktığımızda ise, bu değişkende ortaya çıkan değişimin ilk dönemde %65,12'si kendisi tarafından açıklanmakta olup, %21,9'u DK ve %12,9'u YSG değişkenleri tarafından açıklanmaktadır. Sonraki dönemlerde oranlar çok değişmemektedir. İTH değişkeninin varyans ayrıştırma oranlarına baktığımızda ise, bu değişkende ortaya çıkan değişimin ilk dönemde %68,99'ı kendisi tarafından açıklanmakta olup, %22,7'si İHR, %6,51'i DK tarafından açıklanmaktadır. Son dönemde, bu

değişkende ortaya çıkan değişimin %55,3'ü kendisi tarafından açıklanmakta olup, %23,6'sı İHR, %13,6'sı YSG ve %6,9'u DK tarafından açıklanmaktadır. TKS değişkeninin varyans ayrıştırma oranlarına baktığımızda ise, bu değişkende ortaya çıkan değişimin ilk dönemde %46,3'ü kendisi tarafından açıklanmakta olup, %36,68'i İTH, %14,3'ü İHR tarafından açıklanmaktadır. Son dönemde, bu değişkende ortaya çıkan değişimin %38,1'i kendisi tarafından açıklanmakta olup, %29,00'i İTH ve %27,07'si İHR tarafından açıklanmaktadır.

Tablo 6: Varyans Ayrıştırma Analizi

YSG						
Dönem	Std. Hata	YSG	DK	İHR	İTH	TKS
1	3.960217	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	4.587481	91.28036	2.961395	4.207824	0.744374	0.806051
3	4.686604	89.84884	2.840388	4.127717	2.410643	0.772409
4	4.724056	89.32018	2.809430	4.098223	2.964541	0.807627
5	4.737853	89.05452	2.822810	4.133168	3.160106	0.829397
6	4.740034	89.01626	2.836008	4.155792	3.162811	0.829127
7	4.740298	89.00634	2.840915	4.157894	3.163329	0.831522
8	4.740339	89.00583	2.840868	4.157948	3.163444	0.831914
9	4.740422	89.00353	2.840849	4.159019	3.164357	0.832241
10	4.740445	89.00333	2.840821	4.158994	3.164614	0.832245
DK						
Dönem	Std. Hata	YSG	DK	İHR	İTH	TKS
1	0.214047	39.09065	60.90935	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.217814	39.20248	59.47292	0.080946	1.082917	0.160740
3	0.225668	36.95344	56.03580	2.722921	2.171352	2.116494
4	0.228187	36.14556	55.25050	3.603547	2.173772	2.826624
5	0.228551	36.03053	55.16000	3.593397	2.315595	2.900477
6	0.229141	35.84538	54.89556	3.733184	2.463815	3.062059
7	0.229206	35.84348	54.87575	3.754473	2.463305	3.062992
8	0.229247	35.83060	54.85637	3.763034	2.478844	3.071156
9	0.229264	35.82679	54.84904	3.770002	2.480571	3.073598
10	0.229266	35.82657	54.84872	3.770017	2.481050	3.073638
İHR						
Dönem	Std. Hata	YSG	DK	İHR	İTH	TKS
1	1.154921	12.94362	21.93190	65.12448	0.000000	0.000000
2	1.225062	11.92164	23.05609	61.60585	3.386940	0.029479
3	1.246683	12.98528	22.43968	59.54570	3.462471	1.566869
4	1.254460	12.96924	22.76646	58.81094	3.538653	1.914704
5	1.257455	12.95081	22.66119	58.63640	3.736324	2.015274
6	1.259192	12.91954	22.60696	58.65638	3.760133	2.056995
7	1.259336	12.92545	22.60637	58.64768	3.763597	2.056905
8	1.259441	12.92401	22.60262	58.64158	3.769485	2.062298
9	1.259466	12.92378	22.60234	58.64118	3.769806	2.062898
10	1.259473	12.92378	22.60212	58.64059	3.770450	2.063056

İTH						
Dönem	Std. Hata	YSG	DK	İHR	İTH	TKS
1	1.107947	1.775460	6.514656	22.71876	68.99113	0.000000
2	1.260516	12.39869	5.799435	23.47682	58.02674	0.298314
3	1.289240	13.49502	6.837464	23.71704	55.54970	0.400774
4	1.290692	13.47336	6.957123	23.72962	55.42486	0.415034
5	1.291519	13.56463	6.951051	23.70517	55.36330	0.415844
6	1.292045	13.60676	6.951890	23.69027	55.33400	0.417080
7	1.292227	13.61777	6.950663	23.68383	55.32842	0.419312
8	1.292259	13.62004	6.950392	23.68352	55.32676	0.419295
9	1.292263	13.62013	6.950517	23.68359	55.32646	0.419293
10	1.292264	13.62011	6.950548	23.68356	55.32644	0.419345
TKS						
Dönem	Std. Hata	YSG	DK	İHR	İTH	TKS
1	0.643836	1.533647	1.090118	14.34852	36.68909	46.33862
2	0.771478	2.655919	1.652918	27.66154	28.02348	40.00614
3	0.787495	3.184506	2.367922	26.56828	29.16478	38.71451
4	0.805793	3.308780	2.265152	26.92331	29.12549	38.37727
5	0.808723	3.343153	2.417208	27.07119	28.94049	38.22795
6	0.809876	3.343116	2.419618	27.03101	29.02374	38.18252
7	0.810560	3.349295	2.420106	27.07381	29.00363	38.15316
8	0.810608	3.352205	2.424215	27.07289	29.00204	38.14866
9	0.810656	3.351925	2.423925	27.07336	29.00353	38.14726
10	0.810668	3.352151	2.424193	27.07416	29.00292	38.14657

5. TAHMİNLERİN YORUMLANMASI VE AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada Türkiye ekonomisinde yabancı sermaye girişlerinin Hollanda Hastalığı'na yol açıp açmadığı araştırılmaktadır. Bu çerçevede, Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerliliğini test etmek amacıyla dış ticaret modeli oluşturulmuştur. Beş değişkenli modelle gerçekleştirilen VAR tahminlerinde, Hollanda Hastalığı'na ilişkin mekanizmanın işleyip işlemediği ampirik olarak araştırılmıştır.

Elde edilen ampirik sonuçlar şu şekilde belirtilebilir. Etki tepki fonksiyonlarına göre, yabancı sermaye girişi döviz kurunu düşürmekte, başka bir ifadeyle Türk Lirası'nın değerlenmesine yol açmaktadır. Döviz kurundaki düşme (Türk Lirası'ndaki değerlenme) ihracatı düşürmektedir. İhracattaki düşme ise ticarete konu sektörlerde küçülme ortaya çıkarmaktadır. Diğer taraftan, döviz kurundaki düşme (Türk Lirası'ndaki değerlenme) ithalatı artırmaktadır. İthalatın artması da ticarete konu sektörlerdeki üretimde küçülme ortaya çıkarmaktadır.

Varyans ayrıştırma analizi sonuçlarına bakıldığında ise, modelde, döviz kurunda ortaya çıkan değişikliklerin en önemli açıklayıcısı kendisinden sonra yabancı sermaye girişleriyken, ihracatta ortaya çıkan değişimin en önemli açıklayıcısı kendisinden sonra döviz kurudur. İthalat değişkenine ilişkin sonuçlar ise, ithalatta ortaya çıkan değişikliklerin en önemli açıklayıcısının kendisi ve ihracat olduğunu göstermektedir. Ancak bu Türkiye ekonomisinin üretim yapısı ile alakalıdır ve ihracatın ithalata bağımlılık oranı ile açıklanabilmektedir. Yine de, yabancı sermaye girişleri ithalatta ortaya çıkan değişikliklerin %6 gibi önemli bir kısmını açıklamaktadır. Son olarak, ticarete konu olan sektörlerde ortaya çıkan değişikliklerin kendisinden sonra en önemli açıklayıcılarının da ithalat ve ihracat olduğu görülmektedir.

Etki tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma analizi sonuçları, Hollanda Hastalığı'nın belirtileri arasında yer alan ticarete konu sektörlerdeki küçülmenin, başka bir ifadeyle sanayisizleşmenin nedeni olarak, yabancı sermaye girişlerine dayalı dış ticaret gelişmelerinin önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Bu da, dış ticaret kanalıyla ortaya çıkan Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olduğuna işaret etmektedir.

6. SONUÇ

Hollanda Hastalığı'nın temel fikri, bir ülkenin belirli bir doğal kaynağa dayalı olarak ekonomik anlamda güçlenmesinin, diğer sektörleri zayıflatabileceği ve uzun vadede ekonomik sorunlara neden olabileceğidir. Terim, adını Hollanda'nın 1960'larda doğal gaz rezervlerinin keşfedilmesi sonucu maruz kaldığı ekonomik değişikliklerden almıştır. Hollanda, doğal gaz ihracatından elde ettiği gelirle ekonomik olarak güçlenmiş ancak bu durum, diğer sektörlerin rekabet gücünü azaltarak döviz kuru artışına neden olmuş ve bu da ülkenin imalat sektörünü olumsuz etkilemiştir. Hollanda'da yaşanan bu deneyim, diğer ülkelerde benzer durumların yaşanması durumunda ortaya çıkabilecek sorunları anlamak için bir referans noktası olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle farklı sebep ama aynı sonuca neden olabilecek ve Hollanda Hastalığı olarak nitelendirilen çeşitli olgular bulunmaktadır. Bu ekonomik olgulardan bazıları, ülkenin stratejik sektörler veya stratejik malların üretimine önem vermesi; yabancı sermaye akımları; birincil ve ikincil gelir dengesi kaynaklı sermaye girişleri şeklindedir. Belirtilen faktörlerin temel özelliği ekonomide belirli sektörlerin gelişmesine veya bir bütün olarak ekonominin dış ticarete dezavantajlı duruma düşülmesine neden olmasıdır.

Türkiye Ekonomisi'nde Hollanda Hastalığı'nın dinamiklerinde yer alan faktörlere ilişkin çokça tartışma mevcuttur. Bu faktörlerden biri de yabancı sermaye girişidir. Çalışma bu çerçevede, Türkiye Ekonomisi'nde Hollanda Hastalığı'nın varlığını yabancı sermaye hareketleri üzerinden dış ticaret modeli oluşturarak araştırmıştır. Analiz yöntemi olarak VAR metodolojisi kullanılmıştır. Çalışmanın analiz dönemi yabancı sermaye girişlerinin yoğunlukla fazla olduğu 2001 krizi sonrası dönemden pandemi dönemine kadar olan bir tarih aralığını kapsamaktadır.

Ekonometrik analiz sonuçları, Türkiye Ekonomisi'nde yabancı sermaye girişlerinin ticarete konu olan sektörlerde bir daralma gerçekleştirerek Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerli olduğunu doğrulamaktadır. Hollanda Hastalığı hipotezinin geçerliliğini test etmek için oluşturulan dış ticaret modeline ilişkin sonuçlar, yabancı sermaye girişlerinin Türk Lirası'nı değerli bir hale getirdiğini, değerli bir yerel para biriminin ihracatı düşürürken ithalatı artırıcı bir rol oynadığını göstermektedir. Nihai olarak, ihracattaki düşme ve ithalattaki artış ticarete konu sektörlerdeki üretimi düşürücü bir etki ortaya çıkarmaktadır. Dış ticaret modeline ilişkin elde edilen sonuçlar, yabancı sermaye girişlerinin döviz kuru üzerinden dış ticaretteki etkileriyle ticarete konu sektörlerde küçülmeye, başka bir ifadeyle sanayisizleşmeye neden olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma oluşturulan ekonometrik model ve elde edilen sonuçlar bağlamında literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Elde edilen sonuçlar, Türkiye Ekonomisi'nde 2001 ekonomik krizinden itibaren uygulanan yüksek faiz düşük kur politikasıyla birlikte artış gösteren yabancı sermaye girişlerinin dış ticaret kanalıyla ticarete konu sektörlerde bir küçülmeye neden olduğunu ortaya koymuştur. Bu politikaların olumsuz sonuçları düşük faiz politikasına geçilmesiyle birlikte karşılaşılan ekonomik sorunlarla derinden hissedilmiş ve çeşitli çözüm önerileri üretilmeye çalışılmıştır. Nihayetinde, 2023 yılının ortalarından itibaren yeniden yüksek faiz politikasına geçilmiş ve yabancı sermaye girişlerinin yeniden artmaya başladığı görülmüştür. Çalışmanın sonuçları ile birlikte değerlendirildiğinde, yabancı sermaye girişlerinin döviz kuru üzerinde ortaya çıkardığı değerlenmeyle ihracat ve ithalat üzerinde ortaya çıkan etki arasındaki ilişkinin önüne geçilmesinin önemli bir husus olduğunu ifade etmek gerekir. Bu süreçte, Türk Lirası'ndaki aşırı değerlenmenin önünün alınmasına ihtiyaç olduğu gibi, ihracatın teşvik edilmesi ve ithalata bağımlılığı ortadan kaldırıcı yapısal politikaların uygulanması da gereklidir. Aksi takdirde, Türkiye ekonomisi ticarete konu olmayan sektörlerle bağımlı bir hale bürünecek ve uzun vadede sanayisizleşme süreci daha da derinleşmiş bir problem olarak karşımıza çıkacaktır.

KAYNAKÇA

- Aali, A. (2012). *Hollanda Hastalığı Üzerinde Ampirik Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi.
- Ahmadlı, A. (2019). *Hollanda Hastalığı: Azerbaycan Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Akbulut, M. (2009). *Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları: Büyüme ve İstihdam İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Akça, E. E. ve Bal H. (2017). Yurtdışı İşçi Gelirleri ve Hollanda Hastalığı: Seçilmiş Ülkeler İçin Bir Panel Veri Analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(2), 49–64.
- Akçacı, T. ve Karaata A. (2014). "Uluslararası Fonların Paradoksal Etkisi: Hollanda Hastalığı", International Conference on Eurasian Economies 2014. 1-10.
- Alkan, S. (2019). *Venezuela Ekonomisinde Yaşanan Gelişmelerin Hollanda Hastalığı Bağlamında İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Allsadek, M. ve Benhin, J. (2021). Oil boom, exchange rate and sectoral output: An empirical analysis of Dutch disease in oil-rich countries. *Resources Policy*, 74(February).
- Apergis, N. vd. (2014). Dutch disease effect of oil rents on agriculture value added in Middle East and North African (MENA) countries, *Energy Economics*, 45(1957), 485–490.
- Arı, A. ve Özcan, B. (2012). Hollanda Hastalığı: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Uygulama, *Sosyoekonomi*, 18(18), 154–172.
- Aydemir, O. ve Genç, E. (2015). Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Belirleyicileri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kapsamında Bir Analiz, Türkiye Örneği, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 17–41.
- Balaguer, J. ve Cantavella-Jordá, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case, *Applied Economics*, 34(7), 877–884.
- Bayraç, H. N. ve Çemrek, F. (2019a). Hazar Bölgesi'nde Enerji Üretimi İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi ve Hollanda Hastalığı: Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Örneği, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(10), 148–164.
- Bayraç, H. N. ve Çemrek, F. (2019b). Azerbaycan Petrol Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Araştırılması Ve Hollanda Hastalığı, *Social Sciences Studies Journal*, 5(31), 1245–1254.
- Benjamin, N. C., Devarajan, S. ve Weiner, R. J. (1989). The Dutch Disease in a Developing Country: Oil Reserves in Cameroon, *Journal of Development Economics*, 30(1), 71–92.
- Buiter, W. H. ve Purvis, D. D. (1983). Oil, Disinflation, and Export Competitiveness: A Model of the "Dutch Disease", *NBER Working Paper Series*, 592.
- Copeland, B. R. (1991). Tourism, Welfare and De-industrialization in a Small Open Economy, *Economica*, 58(232), 515.
- Corden, W. M. ve Neary, J. P. (1982). Booming Sector and De-Industrialization in a Small Open Economy, *Economic Journal*, 92(368).
- Çetinkaya, O. (2020). *Dutch Disease in Turkey*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilgi Üniversitesi.
- Destek, M. A., Okumuş, İ. ve Yıldırım, A. (2017). Tarımsal Katma Değer Üzerinde Hollanda Hastalığı Etkileri: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan için Bulgular, *Bilgi*, 83, 225–239.
- Dücan, E. ve Bakan, S. (2015). Özel Sektör Kısa Vadeli Borçlanmasının Reel Sektöre Etkisi: Hollanda Hastalığı Örneği, *Akademik Bakış Dergisi*, 52, 164–185.
- Edwards, S. ve Aoki, M. (1983). Oil export boom and Dutch-disease, *Resources and Energy*, 5(3), 219–242.
- Efeoğlu, R. ve Pehlivan, C. (2016). Hollanda Hastalığı: Venezuela, Suudi Arabistan, Rusya ve Nijerya Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 197–216.
- Fardmanesh, M. (1991). Dutch Disease Economics And Oil Syndrome: An Empirical Study, *World Development*, 19(6), 711–717.

- Gurbanov, S. (2011). *Azerbaycan'da Enerji Kaynakları ve Hollanda Hastalığı: Makroekonomik Etkileri ve Ampirik Değerlendirme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir Anadolu Üniversitesi.
- İsmail, K. (2010). The Structural Manifestation of the 'Dutch Disease': The Case of Oil Exporting Countries, *IMF Working Papers*, 10(103), 1.
- Kallevig Gümüş, S. (2013). *Norveç ve Türkiye Örnekleri Üzerinden Hollanda Hastalığı Teorisi ve Sıcak Para Karşılaştırması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Konak, A. (2019). Is The Dutch Disease Valid For Turkey in Terms Of The Effects Of Portfolio Investments And Export Revenues On The Manufacturing Industry?, *Afro Eurasian Studies Journal*, 8(1), 8–38.
- Kurt, R. (2019). *Hollanda Hastalığının Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Etkisi: Panel Veri Uygulaması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Lamens, Y. (2015). *Aid for Africa: A case of the Dutch Disease*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erasmus School of Economics.
- Looney, R. E. (1991). Diversification In A Small Oil Exporting Economy, *Resources Policy*, 17(1), 31–41.
- Mametov, L. S. (2018). *Hollanda Hastalığı ve Rus Ekonomisi: Teorik ve Ampirik Değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Mammadov, G. (2018). *Azerbaycan Ekonomisinde Petrol ve Doğalgazın Ekonometrik Analizi: Hollanda Hastalığı Etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Mercan, M. ve Göçer, İ. (2014). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Hollanda Hastalığı Riski: Ampirik Bir Analiz, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 251–274.
- Mukhtarov, M. (2017). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi ve Hollanda Hastalığı Açısından Değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi.
- Nowak, J. J. ve Sahli, M. (2007). Coastal Tourism and 'Dutch Disease' in a Small Island Economy, *Tourism Economics*, 13(1), 49–65.
- Ojaghlou, M. (2019). *Turizm Sektörü ve Hollanda Hastalığı: Türkiye Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Omolade, A. ve Ngalawa, H. (2014). Oil Revenue And Manufacturing Sector Growth in Africa's Oil-Exporting Countries, *Journal of Economic and Financial Sciences*, 7(3), 925–944.
- Riyazi, İ. (2017). *Hollanda Hastalığının Sektörler Üzerine Etkisi: Suudi Arabistan ve İran'a Yönelik İncelemeler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi.
- Rudd, D. (1996). An Empirical Analysis of Dutch Disease: Developing and Developed Countries, Honors Projects, 62.
- Sarvar, G. (2021). *Hollanda Hastalığı*, Lamure Yayınevi, İstanbul.
- Sezer, S. (2017). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Performansının Hollanda Hastalığı Yönünden İncelenmesi, *Business and Economics Research Journal*, 8(4), 673–688. <https://doi.org/10.20409/berj.2017.75>.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and Reality, *Econometrica*, 48(1), 1–48.
- Şahan, Ö. ve Bulut, E. (2020). Turizm Sektörü ve Hollanda Hastalığı: Türkiye Örneği (2000-2020), *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 2132–2151.
- Şanlısoy, S. ve Ekinci, R. (2019). Azerbaycan Ekonomisinin Hollanda Hastalığı Açısından Değerlendirilmesi, *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 596–608.
- Tarı, R., Koç, S. ve Abasi, T. (2019). *Ekonometri*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- TCMB. (2023). Veri. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, (20.03.2023).
- Tokat, E. (2009). Capital Flows under Different Modes of Financial Liberalization: Evidence from India and Turkey, *The IUP Journal of Applied Finance*, 15(12), 18–36.
- TÜİK. (2022). Veri. <https://www.tuik.gov.tr/>, (20.03.2022).

- Üçler, G. ve Özşahin, Ş. (2017). Göçmen Gönderileri ve Reel Efektif Döviz Kuru İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkelerde Hollanda Hastalığı Etkisi Üzerine Ampirik Bir Analiz, *Journal of Turkish Studies*, 12(24), 215–240.
- Yalçın, H. (2020). *2000 Yılı Sonrası Türkiye'ye Yönelik Sermaye Hareketleri ve Hollanda Hastalığı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Yardımcıoğlu, F ve Gülmez, A. (2013). OPEC Ülkelerinde Hollanda Hastalığı: Petrol Fiyatları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Bir Analizi, *Sosyoekonomi*, 19(19), 118–140.
- Yılmaz, M. (2008). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Doğrudan Yabancı Yatırımlar-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Yürük, M. S. (2008). *Kaynakların Laneti Olgusu: Rusya Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).